

УДК 94 (477.7) : 32

ЄВРЕЙСЬКИЙ АГРАРИЗМ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ ст.

Віктор Доценко

Університет Державної фіскальної служби України
Україна, 08289, смт. Гостомель, вул. Вишнева, 1156
e-mail: dozenkov@ukr.net

Проблема єврейського аграризму ХІХ – першої третини ХХ ст. в українських землях Російської імперії, а згодом і в підрадянській Україні перебувала у центрі уваги різних істориків, які досліджували розвиток єврейської громади України у зазначений період. Проте історія формування єврейських сільськогосподарських колоній і розвиток орендної справи на Правобережній Україні розглядалась у контексті соціальної стратифікації єврейства, розвитку єврейської економіки, демографії, погромного руху. Зокрема, М.В. Бармак відслідковував єврейський переселенський рух першої половини ХІХ ст., як складову частину переселенської політики російського царизму для заселення південноукраїнських територій [1]. М. Присяжнюк відобразив у своїй монографії стосунки єврейських колоністів і місцевого українського селянства у другій половині ХІХ ст. [11]. На сучасному етапі в українській історіографії відсутня цілісна праця, яка проаналізувала б особливості єврейського землеоблаштування у підросійській Україні упродовж ХІХ ст. Тому метою нашої статті є спроба визначити основні напрямки залучення єврейського етносу до сільського господарства упродовж ХІХ ст., визначити особливості переселенського руху та розвитку сільськогосподарської орендної політики та місця у ній євреїв-орендарів на Правобережній Україні у зазначений період.

Окрему групу єврейського населення українських губерній склали євреї-землероби, хоча заняття сільським господарством у цілому було не характерним для євреїв, бо ті вимушені були проживати у містах і містечках. У Російській імперії, згідно із законом 1784 р., іновірці не мали права мати кріпосних, а вести велике сільськогосподарське виробництво без застосування

кріпосної праці у першій половині ХІХ ст. було неможливо. В українських губерніях євреї під виглядом оренди земель користувалися і працею кріпаків.

У 1804 р. Олександр І Положенням про євреїв дозволив невеликій групі єврейських сімей перейти до занять сільським господарством і переїхати у південноукраїнські губернії. Упродовж 1806-1809 р. на Півдні України було створено 10 сільськогосподарських колоній, в яких на 1810 р. проживало близько 9 тис. осіб [5, с. 24].

Створення землеробських колоній заохочувалося урядом, проте тільки у Херсонській губернії. У 1806 р. слідом за єврейськими сім'ями з Могилевської, Вітебської та Чернігівської губерній деякі єврейські родини Волині звернулися з проханням дозволити переселитися у Новоросійський край. І в 1807 р. були засновані перші колонії єврейських землеробів у Херсонській губернії: Бобровий Кут, Сейдеменуха, Добroe й Ізраїлівка. Частина бажаючих переїхати продавали все своє майно і, не чекаючи дозволу, без паспортів вирушали за власний кошт у дорогу невеликими групами, сподіваючись на місці отримати компенсацію за витрати. До початку 1810 р. у семи колоніях Херсонської губернії оселилося більше 600 єврейських родин (3640 осіб) [1, с. 155].

У 1817 р. за сприяння царського уряду з метою навертання євреїв у православ'я та залучення їх до землеробства було організовано Товариство ізраїльських християн. Товариство сприяло переселенню євреїв до Приазов'я та створенню там сільськогосподарських колоній.

Перші результати переселення були невтішними. Нові хлібороби, не маючи жодного досвіду, за короткий строк повинні були навчитися господарювати на землі. Проте не-

звичні умови праці, відсутність знань, вміння та елементарних навиків землеробства, а також невиконання урядом своїх обіцянок про допомогу, спричинили масове розорення євреїв-колоністів і змусили їх шукати будь-яких способів вижити. Зокрема, у 1815 р. більше половини євреїв, які переселилися на південь України, уже не займалися сільським господарством, а жили з ремесел і дрібної торгівлі. У рапорті Херсонського губернського прокурора міністру юстиції говориться про тяжке становище єврейських поселенців, які переселилися до Новоросійського краю, у тому числі і з Волині [1, с. 155].

Отже, спроба створити групи євреїв-землеробів за задумом Тадеуша Чацького у 1805 р. у трьох південно-західних губерніях завершилась крахом. Ситуацію з переходом євреїв до занять сільським господарством ілюструють слова Б. Тандельштама: «Серед нас немає селян, хоча у нашому Священному Писанні йдеться лише про землеробів і пастухів». Леруа-Больє пояснював проект аграризації століттями єврейського гоніння та їх урбанізацією [2, с. 915].

Нові спроби залучити євреїв до сільського господарства влада здійснила у 30-40-ті роки XIX ст. Упродовж даного періоду кількість єврейських колоній у Катеринославській губернії зросло до 39, а кількість переселенців до 26 тис. осіб [8, с. 65].

На Миколаївщині, Херсонщині, Єлизаветградщині та Маріупольщині було створено 38 єврейських землеробських колоній, до яких було приписано 42 тис. осіб. На одну колонію у середньому припадало щонайбільше 44 двори, тоді як в українських селах – 77 дворів [11, с. 475].

Наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. XIX ст. кількість євреїв, які прибули для постійного проживання до Новоросійського краю, значно зросла. За 10 років – з 1838 по 1848 р. – їхня чисельність подвоїлася – з 10 до 20 тисяч. Дві третини з них (13500) прилучились до землеробства [1, с. 157].

Євреї-землероби 12 губерній смуги осілості на 1884 р. володіли 50778062 десятинами землі [4, с. 14]. Найбільшу кількість землі мали євреї Бессарабської губернії – 9,1%, Херсонської – 8,4%, у Київській, Чернігівській і Полтавській губернії євреї володіли від 5,3 до 7% земельного фонду [4, с. 15].

Частина євреїв-землеробів займалася городництвом, садівництвом, тютюнництвом, виноробством, бджільництвом та іншими спеціальними галузями на орендованих ділянках землі. Проте такий вид діяльності був скоріше допоміжним до основного заняття євреїв.

Промислове городництво розвивалося шляхом заготівельно-торговельної діяльності євреїв, які складали неабияку конкуренцію сільським торговцям. Крім того, вони славилися своїм сирним і масляним виробництвом, налагодженим у поміщицьких маєтностях.

Однак єврейська традиційна етнокультура «не відступала» і тоді, коли євреї переходили до занять сільським господарством. Здійснити мрії про власне заможне господарство колоністам було важко, позаяк нерідко переселенці знаходили на Південній Україні «дикий степ», в якому, щоб збудувати сяке-таке житло, потрібно було напружити всі свої фізичні та розумові здібності. Тому євреї цуралися традиційної землеробської праці та здебільшого лише формально числилися хліборобами. Ось типове свідчення: священник с. Яполі Рівненського повіту Василь Абрамович, описуючи «племінний склад» населення, зазначав, що селяни «орють сохою і парою волів», тоді як у євреїв «землеробство у нікудишньому стані» [11, с. 475].

1848 р. у Балтському повіті Подільської губернії було створено низку єврейських поселень – Покутіно, Куачівку, Бугачівку й ін. В одній із таких колоній – Машуровій – 68 єврейських родин отримали для постійного користування вакантні землі. Однак жодна із 68 єврейських сімей так і не змогла упродовж наступних 20-25 років «оселянитися». 49 родин систематично віддавали свої землі в оренду місцевим українським селянам, 10 – залишили ділянки протягом наступних десятиліть, а 9 не обробляли їх з самого початку.

Схожі явища спостерігалися по всій Наддніпрянщині. Так, на початку XX ст. в Олександрівському повіті формально існували 6 єврейських колоній. Щоб продемонструвати начальству «квітучий вигляд своїх господарств» (яких насправді не було), їхні мешканці змушені були повсякчас хитрувати. Напередодні приїзду губернатора В. Якуніна

вони, приміром, взяли в оренду у сусідніх селах коней, волів і корів (по 5 копійок за голову), пояснюючи принагідно високоповажному гостеві, що «спеціалізуються не на хліборобстві, а на худобі». Повторна перевірка, здійснена влітку 1913 р. спеціальним чиновником Н. Насакінім, змусила колоністів знову вдатися до «показухи». Деякі євреї навіть спробували махати ціпами, «виставляючи на показ неабияку хліборобську вправність». Урешті-решт, змушені були визнати, що на тяжкі роботи вони наймають великоросів і малоросів із сусідніх сіл» [11, с. 476].

На початок ХХ ст. за даними А.П. Пономарьова близько 11 тис. єврейських сімей (3,2%) займалися землеробством [10, с. 49]. За підрахунками іншого історика Я. Ліщинського, землеробами у 1860 р. було 80 тис. євреїв, наприкінці ХІХ ст. – 179,4 тис., що становило 3,55% сукупної чисельності єврейської громади Наддніпрянщини [7, с. 188-189].

Окрему сферу комерційної діяльності українського єврейства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. складала оренда та суборенда сільськогосподарських земель. Хоча законодавчі акти 1863 та 1865 року забороняли євреям тримати землю в оренді, вони різними шляхами та методами намагалися обійти закон, що обмежував їх права. Євреї укладали угоди з польськими землевласниками на оренду землі терміном на 30, 60, 80 років [3]. Встановлювалася висока орендна плата. Про укладений договір оренди землі сторони не повідомляли російське чиновництво. Це давало можливість польським поміщикам уникнути продажу земель і гарантувало їм достатній прибуток. Подібна незаконна оренда, хоча і в менших масштабах, пропонувалася безземельній і малоземельній шляхті. Відносна толерантність влади пояснювалася особливою позицією нових російських власників маєтностей, які досить рідко і без особливого задоволення бували в Україні. Саме вони добилися 8 грудня 1867 р. пом'якшення заборони на оренду земель євреями. Місцеві поміщики та нові власники прекрасно розуміли, що сформована культура обробітку земель і позиція у цьому питанні польської шляхти, стосовно використання євреями орендованих земель, збереже сільське господарство регіону на

належному рівні. Правда, указ від 8 грудня 1867 р. дозволяв залучати євреїв тільки до певних видів сільськогосподарського виробництва, – наприклад: до млинарства, цукроваріння, винокуріння, оренда земель при цьому заборонялась. Однак указ породив двоякість у трактування оренди та суборенди, що дозволяло сторонам укладати договори оренди землі [2, с. 594].

Ситуацію з орендою земель євреями так описував один із тогочасних англійських журналів: «На всьому Південному-Заході Росії і в Польщі майже неможливо укласти будь-який договір без допомоги посередника єврея, якого тут називають фактором. Мова йде про здачу в оренду будинку, купівлю чи продаж землі, чи зерна, укладення орендного контракту – завжди присутній єврей-посередник, який із всього отримує для себе користь. Він часто є корисним, однак це дуже неприємний тип, який у значній мірі сприяє непопулярності цієї раси» [2, с. 915].

Після реформи 1861 р. на селі поміщики та заможні селяни практикували укладання з євреями таємних орендних договорів. За офіційними даними, на Полтавщині та Чернігівщині місцеві євреї здійснювали від 27 до 42% операцій суборенди землі [11, с. 457]. У 1872 р. на Київщині, Поділлі, Волині 914 євреїв, орендуючи у 914 маєтках 516 958 десятин землі, сплачували поміщикам 1 509 тис. руб. і водночас отримували прибуток 3 600 тис. руб. У 1884 р. євреї орендували у поміщиків Волинської губернії 304 948 десятин землі, Подільської – 240 108 десятин і Київської – 261 518 десятин. Загалом площа земель, орендованих євреями тільки у Подільській губернії, складала 20% всіх орних земель, які перебували у приватному володінні [2, с. 917]. На кінець ХІХ ст. на Чернігівщині у 600 маєтках у руках євреїв-орендарів зосереджувалося 40% усієї орендної землі [9, с. 71].

Вбивство Олександра ІІ 1 березня 1881 р. стало детонатором, який породив хвилю ненависті й антисемітизму в імперії. Антисемітизм у 1881-1882 рр. став тією віддушиною куди знайшли вихід переживання та тривоги тогочасного російського суспільства. Міністр внутрішніх справ Н.П. Ігнат'єв у вересневому циркулярі 1881 р. відмічав, що погроми були «звичною» формою помсти хрис-

тиянського населення, та вимагав провести розслідування скрізь де були виявлені випадки «переслідування» християн євреями. 3 травня 1882 р. він видав печально знамениті «Тимчасові правила», в яких була встановлена заборона продовжувати орендні договори з євреями, а самим євреям – поселятися у селах. 1888 р. комісія графа К. Палена внесла доповнення до положення, які вимагали переселення всіх сільських євреїв у міста. Поліція прочесала територію та вибірково, на власний розсуд, змінила статус деяких дрібних містечок, де більшість складала євреї, перетворивши їх на села. Однак навіть виселення та заборона оренди євреями землі, не знищила цю соціальну групу єврейського населення Правобережної України. Російські та польські поміщики продовжували порушувати закон і користуватись послугами єврея-орендаря.

Загалом спробу російського уряду щодо організації єврейського землеробства не можна вважати вдалою. Це пояснюється цілою низкою несприятливих обставин та умов, зокрема відсутністю досвіду й обігових коштів, ментальністю єврейства. Зрозумівши власні прорахунки, Міністерство внутрішніх справ у 1898 р. дозволило євреям купувати й орендувати дрібні (до 50 десятин) ділянки землі, створювати єврейські ферми, сільськогосподарські школи з метою подальшого розселення у сільській місцевості [6, с. 77].

Перепис 1897 р. зафіксував наявність серед євреїв українських земель Російської імперії нечисленної групи орендарів і посередників, яка використовувалася польськими і російськими землевласниками для вирішення питань ведення господарювання у власних латифундіях. Ця група складала 2,29% від 395 782 євреїв Волинської губернії, 1,94% від 370 612 євреїв Подільської губернії та 1,56% від 433 728 євреїв Київської, тобто група об'єднувала 20 тис. осіб, пов'язаних з польськими та російськими поміщиками [2, с. 917]. Вказані особи були достатньо багатими та впливовими. Це дозволило їм уникнути виселення із сіл до містечок і продовжити свою орендну та посередницьку діяльність.

Упродовж XIX ст. російський імперський уряд здійснив низку спроб направлених на переселення євреїв на Південь України з по-

дальшим їх залученням до сільськогосподарського виробництва. Ці спроби закінчилися провалом. Більшість євреїв-переселенців повернулись назад, а ті, що залишились, просто животіли, займаючись незрозумілою для них діяльністю. Іншу частину євреїв зайнятих у сільському господарстві Правобережжя складала орендарі та посередники, які обслуговували польських і російських поміщиків. Вказана група євреїв-факторів та орендарів, а це приблизно 10 тис. осіб, сприяла переходу в оренду від польських поміщиків більш як 800 тис. десятин землі. Ще 10 тис. євреїв-факторів обслуговували російських поміщиків краю. Однак, необхідно зазначити, що російські та польські поміщики, які користувались послугами євреїв, вкрай негативно ставилися до єврейського населення краю та підтримували єврейські погроми й експропріації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914): розселення, господарське життя, міграції / М.В. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
3. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 150 с.
4. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России. – СПб., 1884. – 150 с.
5. Зингер Л.Г. Социально-экономические итоги разрешения еврейского вопроса в СССР. Очерки социальной истории советского еврейства / Л.Г. Зингер: дис. ... канд. ист. наук. – М., 1947. – 139 с.
6. Клименко Т.А. До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в XIX – на початку XX ст. / Т.А. Клименко // Проблеми історії України XIX-XX ст. – 2005. – Вип. XVI. – С. 75-82.
7. Лещинский Я. Еврейское населения России и еврейский труд / Я. Лещинский // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г.: Сб. статей. – Нью-Йорк-Минск, 2002. – С. 188-189.
8. Лызлова Т.С. Реализация национальной политики Советской власти в отношении еврейского населения 1917-1938 гг.: на материалах Смоленской области / Татьяна Сергеевна Лызлова: дис.... канд. ист. наук. – Смоленск, 2004. – 252 с.
9. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440 с.
10. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: этносоциальные проблемы / А.П. Пономарев. – К.: Наукова думка, 1989. – 320 с.
11. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.

Доценко Віктор Єврейський аграризм в українських землях Російської імперії у XIX ст.

У статті на основі вивчення архівних документів, монографічної та періодичної літератури аналізуються особливості формування на території Півдня України та Криму єврейських сільськогосподарських переселенських колоній.

Ключові слова: євреї, колоністи, орендарі, сільське господарство, переселенці

Доценко Виктор Еврейский аграризм в украинских землях Российской империи в XIX веке

В статье на основании изучения архивных документов, монографической и периодической литературы анализируются особенности формирования на территории Юга Украины и Крыма еврейских сельскохозяйственных переселенческих колоний.

Ключевые слова: евреи, колонисты, арендаторы, сельское хозяйство, переселенцы

Docenko Viktor Jewish agrarization in Ukrainian lands of the Russian Empire in a XIX century

In the article on the basis of analysis of monographic and periodical literature are made attempts to identify the main trends in the Ukrainian Jewish arrangement of lands in provinces of the Russian Empire during the nineteenth century. Described the features of the resettlement movement and development of the agricultural policy and place of Jewish tenants in Right-Bank Ukraine in this period.

A separate group of Jewish population in Ukrainian provinces created Jews-farmers, although farming was generally not characteristic of the Jews, because they were forced to live in cities and towns. Ukrainian Jews in the provinces were under the guise of land lease used the labor of serfs. During the nineteenth century Russian imperial government made a number of attempts aimed to make the resettlement of Jews to South Ukraine and to involve them in agricultural production. These attempts failed. Most Jewish settlers turned back, and those who remained lived doing incomprehensible for them work. The rest of the Jews employed in agriculture activity of Right Bank accounted tenants and intermediaries that served to Polish and Russian landlords. This group of Jews-factors and tenants- approximately 10 thousand people promoted the lease by Polish landowners more than 800 thousand acres of land. Another 10 thousand Jews-factors served to Russian landowners of that lands. However, it should be noted that Russian and Polish landlords who used their service had an extremely negative attitude to the Jewish population of the region and supported Jewish massacres and expropriation.

Overall the attempts of the Russian government to organize the Jewish agriculture can not be considered as successful. This can be explained due to a number of unfavorable circumstances and conditions, including lack of experience and working capital, Jewish mentality. Realizing their own mistakes, the Ministry of the Interior Affairs in 1898 allowed Jews to buy and rent a small (to 50 acres) pieces of land, to build Jewish farms, agricultural schools with aim to promote their settling in rural areas.

Keywords: jewries, colonists, leaseholders, agriculture, migrants

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 25.03.2016 р.